

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA EPITET: LINGVOPOETIK VA LINGVOKOGNITIV TALQIN

Normurodova Zarifa

TerDu Amaliy o'zbek tili va jurnalistika kafedrasida katta o'qituvchisi. (PhD)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23107589>

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy tasvir vositalaridan biri bo'lgan epitetning tilshunoslikdagi talqini tahlil qilinadi. Epitet tushunchasining shakllanish tarixi A.N. Veselovskiy, I.R. Galperin, I.V. Arnold kabi olimlarning qarashlari asosida yoritiladi, uning oddiy aniqlovchidan farqi, semantik va struktur turlari ko'rib chiqiladi. O'zbek tilidagi matnlar asosida doimiy (folklor) epitetlar, metaforik va metonimik epitetlar hamda ularning uslubiy vazifalari misollar bilan ko'rsatiladi. Shuningdek, epitetni zamonaviy kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan – so'zlovchining baho munosabatini va olamning lisoniy manzarasini aks ettiruvchi vosita sifatida talqin etish masalasiga to'xtalib o'tiladi.

Kalit so'zlar: epitet, aniqlovchi, doimiy epitet, metaforik epitet, badiiy tasvir vositasi, ekspressivlik, baho, olamning lisoniy manzarasi.

THE EPITHET IN MODERN LINGUISTICS: A LINGUOPOETIC AND LINGUOCOGNITIVE INTERPRETATION

Abstract. The article analyses the interpretation of the epithet, one of the principal means of artistic imagery, in linguistics. The history of the concept is traced through the views of A.N. Veselovsky, I.R. Galperin, I.V. Arnold and other scholars; the difference between an epithet and a plain attribute is clarified, and the semantic and structural types of epithets are considered. On the material of the Uzbek language, constant (folklore) epithets, metaphorical and metonymic epithets and their stylistic functions are illustrated with examples. The paper also discusses the interpretation of the epithet from the standpoint of modern cognitive linguistics – as a means that reflects the speaker's evaluative attitude and the linguistic picture of the world.

Key words: epithet, attribute, constant epithet, metaphorical epithet, means of artistic imagery, expressiveness, evaluation, linguistic picture of the world.

ЭПИТЕТ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ: ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКАЯ И ЛИНГВОКОГНИТИВНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Аннотация. В статье анализируется трактовка эпитета – одного из основных средств художественной изобразительности – в языкознании. История понятия прослеживается на основе взглядов А.Н. Веселовского, И.Р. Гальперина, И.В. Арнольд и других учёных; уточняется отличие эпитета от логического определения, рассматриваются его семантические и структурные типы. На материале узбекского языка приводятся примеры постоянных (фольклорных), метафорических и метонимических эпитетов и описываются их стилистические функции. Кроме того, эпитет рассматривается с позиций современной когнитивной лингвистики – как средство, отражающее оценочное отношение говорящего и языковую картину мира.

Ключевые слова: эпитет, определение, постоянный эпитет, метафорический эпитет, средство художественной изобразительности, экспрессивность, оценка, языковая картина мира.

Badiiy matnning ta'sirchanligini ta'minlovchi til vositalari orasida epitet alohida o'rin tutadi. Yunoncha "epitheton" – "qo'shimcha qilingan, ilova" ma'nosini anglatuvchi bu atama qadimgi ritorikadan boshlab qo'llanib kelinadi.

Shunga qaramay, epitetning mohiyati, chegaralari va turlari masalasida tilshunoslar va adabiyotshunoslar o'rtasida hanuzgacha yagona fikr yo'q. Bir guruh olimlar har qanday aniqlovchini epitet deb hisoblasa, boshqalari faqat obrazli, ko'chma ma'noli aniqlovchilarnigina epitet sifatida e'tirof etadi. Bu masala zamonaviy tilshunoslikda, xususan, lingvopoetika, stilistika va kognitiv tilshunoslik kesishgan nuqtada yangicha ahamiyat kasb etmoqda.

Epitet nazariyasiga oid klassik tadqiqotlardan biri rus olimi A.N. Veselovskiyning "Из истории эпитета" ("Epitet tarixidan") asaridir. Olim epitetni quyidagicha ta'riflaydi: "Эпитет – одностороннее определение слова, либо подновляющее его общее значение, либо усиливающее, подчеркивающее какое-нибудь характерное, выдающееся качество предмета"¹ (Epitet – so'zning bir tomonlama aniqlanishi bo'lib, u yo so'zning umumiy ma'nosini yangilaydi, yoki predmetning biror xarakterli, ko'zga tashlanuvchi belgisini kuchaytiradi, ta'kidlaydi). Veselovskiy epitetni tarixiy taraqqiyot jarayonida ko'rib, xalq og'zaki ijodidagi doimiy epitetlardan individual-mualliflik epitetlarigacha bo'lgan yo'lni kuzatadi.

Ingliz tili stilistikasi bo'yicha fundamental asar muallifi I.R. Galperin epitetni atributiv so'z, birikma yoki hatto gapda emotiv va mantiqiy ma'noning o'zaro ta'siriga asoslangan ifoda vositasi sifatida belgilaydi. Uning ta'kidlashicha, epitet "pointing out to the reader, and frequently imposing on him, some of the properties or features of the object with the aim of giving an individual perception and evaluation of these features or properties"² (o'quvchiga predmetning ayrim xossa va belgilarini ko'rsatadi, ko'pincha ularni unga "majburan singdiradi", bundan maqsad – shu belgilarni individual idrok etish va baholashdir). Demak, Galperin fikricha, epitetning asosiy farqlovchi xususiyati – subyektivlik va baho ottenkasidir. Oddiy mantiqiy aniqlovchi ("yog'och stol", "yozgi ta'til") predmetni boshqalardan obyektiv ajratsa, epitet ("g'amgin kuz", "oltin qo'llar") unga muallifning shaxsiy munosabatini yuklaydi.

I.R. Galperin epitetlarni semantik jihatdan ikki guruhga ajratadi: assotsiativ epitetlar – predmetga xos, uning tabiatidan kelib chiquvchi belgini ta'kidlovchi epitetlar ("qorong'i o'rmon", "tiniq buloq") va noassotsiativ epitetlar – predmetga odatda xos bo'lmagan, kutilmagan belgini beruvchi epitetlar ("baxtiyor kulgu", "yig'lagan deraza"). Struktur jihatdan esa u oddiy, qo'shma, birikmali, gap shaklidagi, invertirlangan va ko'chirilgan epitetlarni farqlaydi³. I.V. Arnold ham epitetni ta'riflashda uning obrazlilik va emotsional-ekspressiv bo'yog'ini birinchi o'ringa qo'yadi hamda epitetning tasviriy va ifodaviy vazifalarini ajratib ko'rsatadi⁴.

O'zbek tilshunosligida epitet asosan stilistika va adabiyotshunoslik doirasida o'rganilgan. A. Shomaqsudov, I. Rasulov, R. Qo'ng'urov va H. Rustamovlarning "O'zbek tili stilistikasi" qo'llanmasida epitet so'zning tasviriy vositalari qatorida ko'rib chiqilib, uning predmet yoki hodisani obrazli, ta'sirchan tasvirlashdagi roli ta'kidlanadi⁵.

"Adabiyotshunoslik lug'ati"da esa epitet predmet, hodisaning belgisini badiiy-obrazli ifodalovchi, uni muallif nuqtai nazaridan tavsiflovchi aniqlovchi sifatida izohlanadi⁶. Bu ta'riflar umumlashtirilsa, epitet grammatik jihatdan aniqlovchi vazifasida kelsa-da, uni oddiy aniqlovchidan obrazlilik va ekspressiv-baholovchi ma'no ajratib turadi, degan xulosaga kelish mumkin.

¹Веселовский А.Н. Из истории эпитета // Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989.

²Galperin I.R. Stylistics. – 3rd ed. – Moscow: Higher School, 1981. – P. 157.

³Galperin I.R. Stylistics. – 3rd ed. – Moscow: Higher School, 1981. – P. 157–162.

⁴Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. – 4-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2002.

⁵Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983.

⁶Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.

O'zbek tilida epitetlarning bir necha turi faol qo'llanadi. Birinchidan, xalq og'zaki ijodiga xos doimiy epitetlar: "oq sut", "qora yer", "ko'k osmon", "yashil mayza", "shirin jon", "qora qosh". Bunday epitetlar dostonlar, qo'shiqlar va maqollarda turg'un birikmalar tarzida takrorlanib, ma'lum ramziy ma'no kasb etgan.

Masalan, «qora» sifati ko'p hollarda rang emas, balki og'irlik, qayg'u ma'nosini beradi: «qora kunlar», «qora xabar». Ikkinchidan, metaforik epitetlar: "oltin kuz", "tilla qo'llar", "temir iroda", "tosh yurak", "muzdek nigoh", "shirin so'z", "achchiq haqiqat". Bu misollarda sifating asl ma'nosi boshqa sohaga ko'chirilgan bo'lib, epitete bir vaqtning o'zida ham belgini ko'rsatadi, ham unga baho beradi. Uchinchidan, metonimik yoki ko'chirilgan epitetlar: "bedor tunlar", "tashvishli kunlar", "g'amgin qo'shiq". Bunda belgi aslida insonga tegishli bo'lsa-da, u vaqt yoki narsaga ko'chiriladi.

Epitete badiiy matnda bir necha uslubiy vazifani bajaradi: tasviriy (predmetni ko'z oldiga keltirish), ifodaviy-baholovchi (muallif munosabatini bildirish), kuchaytiruvchi (belgini bo'rttirish) hamda ritmik-ohangdorlik vazifasi. Ayniqsa she'riyatda epitetlar vazn va qofiya talabi bilan ham bog'liq holda tanlanadi. Publitsistik va reklama matnlarida esa epitete o'quvchiga ta'sir o'tkazish, uning e'tiborini jalb qilish vositasiga aylanadi ("betakror ta'm", "ishonchli hamkor").

Zamonaviy tilshunoslikda epitetni faqat stilistik figura sifatida emas, balki inson tafakkuri va bilish faoliyati bilan bog'liq hodisa sifatida o'rganish tendensiyasi kuchaymoqda. Kognitiv tilshunoslik tilni inson ongi, tajribasi va bilimlari bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etishni talab qiladi⁷. Bu nuqtai nazardan epitete so'zlovchi predmetning qaysi belgisini muhim deb bilishi, uni qanday baholashi va qaysi tushunchalar orqali anglashini ko'rsatuvchi "oyna" vazifasini bajaradi.

Masalan, metaforik epitetlarning ko'pchiligi J. Lakoff va M. Jonson asoslagan konseptual metafora modellariga tayanadi⁸: "sovuq munosabat", "iliq so'z" birikmalarida hissiy yaqinlikni harorat orqali anglash ma'nosi yotadi; "og'ir gap", "yengil hazil" epitetlarida esa ahamiyatlilik vazn orqali ifodalanadi. Shuningdek, doimiy epitetlar xalqning qadriyatlar tizimini ham aks ettiradi: "shirin jon", "aziz mehmon", "muqaddas ona" kabi birikmalar o'zbek milliy madaniyatiga xos baho mezonlarini namoyon etadi.

Xulosa qilib aytganda, epitete – grammatik jihatdan aniqlovchi shaklida bo'lsa-da, mazmunan obrazlilik, subyektivlik va baho bilan tavsiflanuvchi murakkab til hodisasidir. A.N. Veselovskiydan I.R. Galperingacha bo'lgan tadqiqotlarda uning tarixiy, semantik va struktur jihatlarini chuqur o'rganilgan bo'lsa, zamonaviy kognitiv yondashuv epitetni olamning lisoniy manzarasi va milliy tafakkur xususiyatlarini ochib beruvchi vosita sifatida talqin etishga imkon yaratadi. O'zbek tilidagi epitetlarni korpus materiallari asosida, boshqa tillar bilan qiyosiy aspektda, ularning kognitiv asoslarini hisobga olgan holda tadqiq etish kelgusidagi dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.

⁷Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.

⁸Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.

3. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983.
4. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. – 4-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2002.
5. Веселовский А.Н. Из истории эпитета // Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989.
6. Galperin I.R. Stylistics. – 3rd ed. – Moscow: Higher School, 1981.
7. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.